

Дмитро Чижевський: **ЮРІЙ КЛЕН,
ВЧЕНИЙ ТА ЛЮДИНА**

Із спогадів. Написано 1949

Розуміється, постать вченого ніколи не може притягнути до себе такої уваги суспільства, як постать поета. Та ще поета такого масштабу, як Юрій Клен. Якщо я хочу подати спогади про Клена-Бурггардта — вченого, а не поета, то я стою перед небезпекою якось «пригасити», принизити інтерес читача до цієї незвичайної людини... Однак в постаті вченого Освальда Бурггардта є деякі риси, що кидають світло і на образ поета Юрія Клена. Тому дозволяю собі поділитись моїми спогадами про Бурггардта, не торкаючись ані його поетичної творчості, ані фахових проблем його наукової діяльності.

Якщо не боятись «штампів», банальних речень, то я мусів би почати ці спогади приблизно так: «З жахом мушу встановити, що я знав Клена вже тридцять років. Так летять роки...» або: «Так ми усі старіємо...» чи щось подібне.

Але я пригадую просто сцену з аудиторії Київського університету, де я, тоді ще зовсім молодий юнак, що саме перейшов з Петербурзького університету до Київського, сидів серед досить численної аудиторії, що збиралася на засідання просемінару проф. В. Перетца. Була це остання зима перебування Перетца в Києві, отже рік 1913. До аудиторії ще перед приходом професора зайшов стрункий білявий студент в студентській уніформі. Він перекинувся словами з кимось із старших студентів, що спорадично відвідували просемінар, а під час засідання узяв у ньому участь. У мене навіть залишається враження, що він прочитав цілий виклад, але дуже можливо, що він лише довше говорив в рамках дискусії. В кожному разі те, що він говорив та як він говорив, зробило на мене враження та навіть тематично залишилося в пам'яті. Його слова торкались методологічних принципів марбурзького професора історії літератури Ельстера, що в деякому сенсі був попередником пізніших російських «формалістів». Про Ельстера вже тоді продавалась (чи мала незабаром вийти з друку) книжечка Бурггардта — перша його друкована наукова праця.

Перетц згадав ім'я промовця, що вже мені було відоме. Київський університет тоді, після 1911 року, переживав період розквіту, було чимало талановитих студентів; не проходило року без численних нагород студентських праць медалями; молодші студенти вже чули імена видатніших старших колеґ, до яких належали серед багатьох інших — Зеров, Филипович та й Бурггардт. Ніхто ще не передбачав в них майбутніх українських поетів; я досить часто зустрічався з Зеровим, але він тоді був зайнятий працею про смердів чи щось подібне, а розмовляли ми з ним на українсько-політичні теми. — В Бурггардтові — доповідачеві робила враження вже його зовнішність: він зразу здався мені «європейцем», в ньому нічого не було від тієї неохайности та «розхристаности», якою відрізнялись численні студенти і якою вони навіть кокетували! Але при цьому він цілком відрізнявся і від тих — мені несимпатичних — вбраних в цивільне з елементами певного «шику», «естетів», представників студентського «дендизму», до яких належали саме деякі колеґи Бурггардта з фаху, «романо-германісти». Пригадую такого (щоб не згадувати ще живих) поета В. Маккавейського, що писав тоді медальну працю про «Надлюдину в германських літературах» та виглядав і поводився... відповідно до цієї теми. І виклад Бурггардта був цілком позбавлений тих самих типових для різних груп студентів рис: в ньому не було також ані інтелектуальної неохайности, що була, можливо, ще більш розповсюджена, аніж неохайність у вбранні, ані кокетування «модернізмом» або «естетизмом», що теж було «модне»... Але хоч Бурггардт і здався мені «європейцем» (можливо і на підставі певної зовнішньої схожости з студентом математиком та музикантом, з яким я приятелював в Петербурзі, і прізвище якого було випадково — майже те саме, що ймення Бурггардта — Освальдт), але він ніколи не здавався мені «чужинцем», як здавались в Петербурзі та Києві деякі студенти поляки та німці.

Здається, я тоді вже, але лише поверхово, познайомився з ним. Почав вітатись. Але бачив його дуже рідко. Спільних лекцій у нас не було: я слухав виключно мовознавство та філософію і з великою послідовністю не ходив на виклади професорів, що мене не цікавили: Голубева, Кулаковського, Флоринського, та навіть тих, хто користався доброю славою як викладач та вчений... Не був я аж до державних іспитів ані на одній лекції і шефа романо-германістів проф. Шаровольського. Бурггардт іноді з'являвся в помешканні філологічного семінару, а також в передпокої до обох його заль, так званих «Фермопілах», де розмовляв, як пригадую, з Филиповичем, але бібліотекою семінару, здається, не користався.

Наступного шкільного року почалась війна. Десь на початку зими відбулось прилюдне засідання романо-германського семінару, що було присвячене викладу про футуризм одного із згаданих уже «естетів». Пану-

вав на цьому зібранні «дух» В. Маккавейського. Бурггардта не було. Від когось з колеґ я довідався про ту сумну долю, яка спіткала Бурггардта разом з більш мені знайомими істориками мистецтва, братами Ернстами та ще деким — про їх інтернування — як «німців».

Прийшла революція... Дивним чином, одним з перших актів революційного студентства було закриття університету! Цей акт мотивувалось тим, що праця «революційного студентства» потрібна, мовляв, на провінції. Але відвідувати університет, семінари та бібліотеку було можливо. І знову, здається, вже восени 1917 року в «Фермопілах», куди я частенько заходив, з'явилась на хвилину постать Бурггардта. Він стояв коло шафи з старими монетами та розмовляв з якимсь незнайомим мені студентом. Пізнати його можна було зразу. Але — Боже мій! — як він постарів. Юнаки того віку, в якому я був, здебільша не розрізняють віку людей значно старших за них, але дуже добре почувають різницю між собою та представниками трохи старшого — на 3-4 роки — покоління. В обличчі та постаті Бурггардта, що дійсно був лише на 3-4 роки старший за мене, були якийсь сум та втома, що виходили поза межі «емпіричної дійсности». Тепер мені просто насувається інтерпретація тодішніх настроїв Бурггардта його значно пізнішими словами: перед його очима розсипалися попелом імперії! Назовні він випадав так само молодо, як і інші старші колеґи (а, наприклад, Филипович, що тоді весь час навідувався до семінару, випадав зовнішньо старшим за Бурггардта). Лише волосся Бурггардта потемніло, тепер його вже не можна було назвати «білявим». Та й рухався він якось «мляво», як стомлена людина, повільно, ніби на ньому щось тяжило. З того часу в мене залишився образ Бурггардта, як ми всі його пам'ятаємо, як людини дуже свіжої та рухливої духовно, але назовні стриманої, захованої в собі, ніби навіть байдужої до всього світу. За хвилину він зник з «Фермопілів», і я не бачив його вже, здається, до 1919 року.

Пізніше, вже в Німеччині, Бурггардт розповідав мені кілька разів про своє заслання. Він зовсім не жалівся на умови життя (до речі, на радянській Україні йому довелося пережити значно гірше). Він лише розповідав про те, як його вразила повна несхожість селянського життя та мови (бо жив він як засланець десь в глухому селі на російській півночі), не лише з життям і мовою на Україні, але і з тими уявленнями, що він мав про Великоросію. Разів зо два він згадував, як його там вразило, що навіть звичайне російське слово «куріца» мало там зовсім інший та цілком непристойний сенс. Здається, саме примусова подорож на північ була не без значення для розвитку його української свідомости. Північна «екзотика» не змогла його захопити...

Я зустрічався тоді з Бурггардтом рідко. В трагічний період революції, коли ставало все ясніше, що вона не буде «безкровна» і не звільнить

окрему людину чи «пригноблені кляси», наші принагідні розмови були дуже далекі від будь-якої актуальності: вони торкалися літературних тем. Але й ці «літературні теми» були дуже далекі від сучасності: якось випадково ми зійшлись на інтересі до оригінального та своєрідного на окраї літератури, і виявилось, що в нього, як і в мене були «улюбленці» серед тих поетів, яких ніхто не бере серйозно. Він ставився до таких поетів з певним, так би мовити, «позитивним скепсисом»: коли йому щось не до вподоби, то все ж в цьому є якась творча сила, яка може («не дай Боже!») ще мати будучину. Дивним може здатись, що ми «захоплювалися... графоманами. Поет-графоман, Олександр Дейчман, вірші якого Бурггардт знав напам'ять, був мені навіть особисто відомий: він походив з Кременчука та приїздив до Олександрії на Херсонщині продавати по 50 копійок свій збірник незграбних віршів «Скорбные аккорды» (російські вірші не без українізмів). Пізніше ми ділились іншими скарбами цього характеру — в мене були олександрійські поети — вчитель Буржуков та фершал Можаровський, в Бурггардта ще якийсь загадковий Петренко, від якого він мав цілі зошити творів. Ця тема цікавила нас весь час нашого знайомства, аж до часу, поки в Німеччині почали з'являтися німецькі вірші українців такої самої якості. Ці поети були безумовно «вчителями» пізнішого Порфрія Горотака (містифікаційна збірка віршів цього «автора» постала під пером Бурггардта по війні при участі Мосендза).

Тоді я навчився цінити надзвичайно тонкий гумор Бурггардта. І тоді я помітив, що в нього при назверхній «млявості» та нахилі до занадто вже повільного темпу праці (що мені тоді мало імпонувало) є, зовсім не відповідні цим назверхнім якостям, дуже інтенсивне та всебічне сприймання зовнішнього світу та інтенсивність і глибина інтелектуальної творчої сили.

Відомо, що життєві шляхи Бурггардта в цей період (до 1921 року) були досить складні. Лише випадково можна було його зустрінути в Києві, в університеті або у спільних знайомих. Не пам'ятаю, коли (бо й моє життя в Києві та Харкові було досить складне та проходило в значній частині в межах різних радянських «мест заключенія») ми зустрінулись у спільних знайомих. Час був «безпросвітний». Було чоловік 8-10. Вже зовсім пізно ввечері хтось запропонував згасити світло та почати характеризувати один одного «по Достоевському». Характеристики випали не дуже яскраві, а за короткий час набрали взагалі несерйозного характеру, почались іронічні дотепи, натяки на різні гумористичні обставини, яких тоді було в житті кожного з нас досить. Пам'ятаю, що якась іронічна та зовсім невідповідна характеристика була дана мені на підставі недавньої події мого життя, коли мені з надзвичайним напруженням усіх сил та мобілізацією усіх можливих зв'язків вдалося врятувати від реквізиції («для лабораторії товарища Мейера») своє помешкання, а потім виявилось,

що реквізувати збирались зовсім не *моє* помешкання, а помешкання одного з сусідів, якогось Рабіновича, який, довідавшись, що його помешкання мною звільнене від реквізиції, навіть не почував вдячності до мене, бо «не встиг перелякатись...» Лише одна дівчинка, тоді ще зовсім молоденька, сказала декому по кілька почасті гірких, але справедливих слів. Її слова про Бурггардта я запам'ятав, бо в них було багато правдивого: в нього, мовляв, зовнішність зовсім не відповідає внутрішньому змісту. В цьому я почув характеристику того, що мені тоді здавалось «європейськістю». Побачивши, що в тодішніх умовах можливості науково працювати для мене в Києві не було, я тоді вже твердо рішив виїхати за кордон і, чекаючи сприятлив обставин, мав час подумати про ество «європейського» людського типу. Не бувавши до того в Європі, мусів я спиратись на літературно зафіксованих спостереженнях, головне російських. З цих спостережень можна було вивести, що «європейська людина» носить «маску», закриває завжди своє дійсне обличчя (цього погляду я тепер не поділяю, але не буду про це говорити).

Бурггардт здався мені, як я вже згадав, представником «європейськості». І дійсно, він був значно стриманіший в виразі своїх думок, а ще більше почуття, ніж більшість наших київських земляків. Не хочу судити, чи це було рисою його національної вдачі, чи залежало від його особистого характеру, чи від виховання. Але мені тепер, на підставі довгого шерегу зустрічей з ним вже за кордоном, ясно, що це належить до найцінніших рис в характері покійного вченого та поета. Він не давав вільного виходу своїм «незрілим» або «недозрілим» думкам та почуттям. Саме через це його студентський виступ робив враження такої надзвичайної «зрілості»: він говорив лише про те, що він цілком засвоїв, перетравив та продумав до кінця. Ще обережніше, ніж з думками, повадився він з своїми почуттями. А як пізніше показалося, були ще скарби його внутрішнього життя, що він до них ставився з ще більшою увагою — його поетичні твори. Згадана «нічна» характеристика Бурггардта була цілком влучна і щодо іншої риси його характеру. Його «млявість», занадто вже повільний темп, що здавалось більшості його знайомих, — може, лише крім його найближчих друзів та товаришів, — хібною, зовсім не були йому властиві. Працював він, правда, повільно, але надзвичайно інтенсивно, широко та глибоко, отже завжди енергійно. Я це добре побачив, коли за кілька років зустрівся з Бурггардтом за кордоном.

Це нічне «засідання» з невдалою спробою достоевщини було однією з моїх останніх зустрічей з Бурггардтом на Україні. Весною 1921 року я виїхав за кордон, вчився в Німеччині і, крім років 1924-9, коли я викладав в українських школах у Празі, зв'язки мої з українськими земляками були переважно листовні або принагідні при наїздах до Праги здебільша

на 3-4 дні. З весни 1932 я почав викладати в університеті в Галле. Про працю Бурггардта на Україні я знав лише з українських його друківаних праць.

Цілком несподіваною, приємною подією для мене було, коли я десь в 1934 або 35 році дістав листа з підписом Бурггардта з Мюнхену. Що Бурггардт за кордоном, про це я довідався трохи раніше від відомого приятеля українських вчених, проф. Фасмера в Берліні, якого Бурггардт відвідав. Але дуже характерно для Бурггардта, що він якось зовсім не зумів поінформувати Фасмера про свої праці, — при повній нездібності Бурггардта до якоїсь «самореклами», Фасмер не міг собі зробити ніякого уявлення про його наукову постать. Ніяких надій на наукову посаду для Бурггардта в Німеччині тоді не було. Наше листування було присвячене взаємним інформаціям. В листах Бурггардта було повно фантастичних плянів «десь» влаштуватись, — думав він і про Швецію, і про Іспанію. Здається, згадував навіть Туреччину. Але якось раптом промайнув промінь світла: проф. К. Г. Маєр в Мюнстері, тепер уже покійний, що з невідомих причин добре ставився до мене, звернувся до мене з запитанням про деяких можливих кандидатів для лекторату в Мюнстері. Кандидати були дуже дивовижні, щонайменше «сумнівної якості». Навряд чи я практичність перевищую Бурггардта. Але тут пощастило мені, а ще більше йому. Мені вдалося листовно переконати Маєра, що в Бурггардті він знайде значно ліпшу силу, аніж в комусь з інших кандидатів. Можливо, що тут відіграла роль і та обставина, що Бурггардт міг, крім російської мови, викладати також українську та польську: отже, так би мовити, «за ті самі гроші» університет діставав потрібного лектора в одній особі. Листування з Маєром тривало досить довго, нарешті він «зважився». Але справа ще тягнулась у факультеті, потім в міністерстві. Як пам'ятаю, ні я, ні Бурггардт не були досить певні, що з цілої справи щось вийде. Але «вийшло». Бурггардт міг приїхати до Мюнстеру.

З цього часу починаються наші систематичні зустрічі кілька разів на рік, — то я відвідував його в Мюнстері, їздячи до західньої Німеччини, а іноді зважуючись навіть зробити значний об'їзд, щоб завітати до нього, то він заїздив до мене, здебільша по дорозі до Берліну. Листування наше вже не припинялось: я збирав листи, і листи Бурггардта утворили досить грубий том. На жаль, листи страчені, так само як і записи Бурггардта (почасти віршовані) в моїй «Книзі гостей та скарг», в яку записувались відвідувачі мого помешкання. Під час війни я опинився в стані напівінтернованого, не маючи права виїздити поза межі Галле. Бурггардт, як німецький підданий, попав до війська, побував на Україні, але побачивши, що означає німецька окупація, почав дбати про звільнення. Вихід знайшовся в переході до Празького німецького університету. Знову, і на

шляху до відпусток з війська, і на шляху з Праги до Німеччини чи навпаки, він заїздив звичайно до мене.

В ці часи у нас виробився навіть певний «ритуал» наших зустрічей. У Мюнстері я не застав Маєра вже при перших відвідинах Бурггардта. Маєр перейшов до Кенігсбергу. Бурггардт залишився єдиним представником славістики в Мюнстері, що значно поліпшило і його матеріальне становище. За деякий час він дістав німецький докторат та титул «почесного професора». В великому, але ідилічному Мюнстері Бурггардт жив все поза центром міста. Отже мої відвідини завжди переходили в довгі прогулянки разом з усією родиною Бурггардтів. Мюнстер не мав великої славістичної бібліотеки, отже я мусів інформувати Бурггардта про книжкові запаси в Німеччині, пізніше і в Празі. Не обходилося і без спогадів про Київ та про наших гротескних поетів — «віршомазів», починаючи з Дейчмана та кінчаючи Петренком. Але було про що говорити й науково. В Галле «ритуал» наших зустрічей був інший: місто зовсім вже не ідилічне та негарне. Моє просторе помешкання з великою бібліотекою в одному з небагатьох приємних районів міста, з великими садками та парками не приналежувало до дальших прогулянок, які через це були коротші. Зрідка відвідували когось із моїх колег або знайомих. Але головне починалось увечорі, коли «відкривали засідання», що тривало до пізньої ночі, іноді до 5 години ранку. Тут власне спогади чомусь відходили на другий плян, а головне місце було присвячене науковим питанням. Спогади про розмови професорів, можливо, не такі вже й цікаві. Але, не зупиняючись детально на їх змісті, який, до речі, почасти вже зафіксований у моїх або Бурггардта друкованих працях, хочу передати лише те враження, яке у мене після цих «конференцій» залишилось від наукової особистості Бурггардта.

Говорили ми не лише на теми наших поточних праць. Я взагалі про свої праці, що перебувають у процесі оброблення, говорю неохоче, а як вони викінчені, втрачаю до них інтерес. Натомість Бурггардт з захопленням та інтересом викладав і свої успіхи у збиранні матеріалу, і поступ у розвитку своїх думок. Потім ми обидва здебільша відходили від поточних тем нашої праці. Але мені хочеться передати не мої враження від «тематички» розмов з Бурггардтом, а від самого їх автора. Вже в розмовах було видно, що його праці, завжди дуже «чистенько» оброблені, заокруглені, повні матеріалом, на зовнішній вигляд зовсім не дають уявлення про ту силу праці та енергії, яка в них вкладена автором. Видав Бурггардт за весь час своєї праці в Німеччині небагато.

Головне: його дисертація, книга про «ляйтмотиви» в творчості Леоніда Андрєєва, російського драматурга символіста (або ліпше «псевдосимволіста»), окрема стаття про відношення цих ляйтмотивів до філософії Ніцше, дві статті про українські переклади з Гайне та Верхарна, статті про

українську та російську літературу на еміграції. Написав Бурггардт, але не встиг видати статтю про Шекспіра в слов'янських літературах. Почав книгу про «Слово о полку Ігореві», над якою багато працював, найбільше звертаючи увагу на відношення «Слова» до скандинавської літературної традиції, але, оскільки знаю, майже нічого з цієї праці не встиг зафіксувати на письмі. Усього видрукував щось понад 300 сторінок. Але працю Бурггардта не можна оцінювати за обсягом. Своїм характером праці Бурггардта, присвячені, здається, дрібним конкретним питанням, невеликого обсягу, але мають часто основоположний характер. Треба звернути увагу на ті труднощі, з якими він мав справу при праці та які його ніколи не зупиняли: доводилось уже при збиранні матеріялу місяцями чекати на якусь дрібницю. Але він ніколи не хотів зректись вимоги повноти матеріялу: пам'ятаю, як він турбувався про майже мітичні, в Німеччині неприступні останні твори Андрєєва і як він був розчарований, коли їх дістав, бо не знайшов у них нічого, крім свідцтва про повний занепад творчої сили автора. Так само пильно збирав він і матеріял для праці над «Словом», так само довелось дбати про літературу для статті про Шекспіра у слов'ян. При цьому йому ніколи не приходило на думку кинути працю над такою «безнадійною» темою. Він продовжував ретельно писати до осіб, бібліотек, установ, через яких надіявся поповнити свій матеріял, чекав тижнями та місяцями на книжки, виписки, матеріяли. Нарешті матеріял збирався з такою повнотою, що «навіть Бурггардт» міг бути задоволений. Такої повноти не досягали й ті, хто сидів у центрах книжкових запасів, в Берліні, Празі.

Але зовсім не повнота матеріялу характеристична для праць Бурггардта: всі вони мають свою методологічну цінність, подають спроби знайти нові шляхи рішення тих або інших питань, підходу до матеріялу. Так праця про Андрєєва стежить за певними мотивами, що виступають в його різних творах, як «ляйтмотиви» в музичній композиції. Праці про переклади належать до нечисленних в німецькій науковій літературі принципових праць про передачу словесних художніх творів на іншу мову. Мали бути цікаві загальні думки і в праці про «слов'янського Шекспіра» (рукопис якої має знаходитись в якогось австрійського видавця)...

На жаль, у Бурггардта не було української наукової трибуни. Він (як до речі й я) майже не мав можливості висловлювати свої думки для нефахівців: а в формі «академічних» праць загинуло багато цікавих рис думок Бурггардта, зокрема ті дрібні риси гумору, м'якого та майже непомітного, з яким він у розмовах міг характеризувати і чужі і свої помилки, непорозуміння, часту в науковців зарозумілість; але таким самим гумором були пересякнуті і усні виклади його власних думок. Все це зникало при писанні праць «академічного» сухого стилю. Шкода!..

Праці Клена цікаві ще й тим, що показують, як ця, здавалось би «м'яка» людина, від якої на підставі її досвіду «жорстоких років» в Києві можна було б найскорше чекати якогось «пристосування» до обставин, «пристосування», що вже занадто часто бувало в німецькому, а, на жаль, і в українському науковому світі в Німеччині, як ця людина абсолютно не поступалась науковою совісністю перед вимогами часу. Знову його зовнішня м'якість була лише «маскою» його внутрішньої безкомпромісовості: в праці про Андреева Бурггардт виходить з праць німецького фахівця романської філософії, Л. Шпіцера, якого саме тоді націонал-соціалісти вигнали з Німеччини. Але він не прикрив свого користання таким джерелом ніякими нацистськими формулами, як не викреслив із списку використаної літератури «небажаних» тоді марксистських або єврейських авторів. Так само він друкує працю про українські переклади з Гайне, який тоді був у німецькій науці вже цілком «заборонений», та знову зовсім не замовчує свого ставлення до Гайне як до великого поета: праця з'явилась в часописі Фасмера, якому прийшла на думку блискуча ідея дати статті «невтральну» назву: «Чужі поети в українському вбранні», щоб таким чином ім'я Гайне вже не занадто кидалось у вічі. Нарешті при праці над статтями про українську та російську літературу на еміграції, Бурггардт не скреслює тих письменників, яких не бажала бачити в його статті цензура, а веде довге та неприємне листування з різними інстанціями, щоб добитись права подати безсторонній та всебічний образ еміграційної літератури, в якому знаходили б місце всі поети, незалежно від їх «расової приналежності». Значною мірою йому цього і вдалося досягнути.

Методологічні думки Бурггардта в українській науковій літературі, здається, і не використані і навіть не зреферовані добре. Це, безумовно, наш обов'язок перед пам'яттю покійного вченого.

Досить сумні були останні заїзди Бурггардта до Галле, вже наприкінці війни. Ми обидва були дуже втомлені (я до того знаходився під постійною загрозою дальших репресій). Але тепер ми пересиджували ще довші нічні години, — матеріялу для розмов (найбільше про слов'янського Шекспіра) не бракувало, а зовнішньою спонукою була потреба чекати по майже постійному «переделярмі» на алярм, а після цього ховатись у «бункері», що був у садку мого помешкання. Після військової служби Бурггардт зразу якось «здав». В останній його приїзд (вже взимку 1944-5) ми переносили з бібліотечної кімнати, що вже не опалювалась, досить легкий диван, на якому Бурггардт звичайно ночував у мене: але вже ця вага виявилась для нього занадто великою: він раптом упав на підлогу. Зразу ж очунав. Ми поміркували над тим, що ось уже четверту частину нашого життя ми голодуємо: за революції, тепер за війни, — чи видержала б це

якась тварина... На столі в мене лежали «Каравели» Клена з песимістичним написом про те «Невідоме», в яке нас несли каравели історичних подій...

На цей раз каравели історії нас обох винесли з виру подій, і ми ще кілька разів зустрічалися по війні. Я вже обмінявся з Бурггардтом кількома листами, як одного разу випадково, повернувшись увечері додому в Марбурзі, де я тоді викладав в університеті і де майже єдина змога прицловати була в помешканнях будь-яких університетських установ, я несподівано побачив у себе в кімнаті Бурггардта, який їхав провідати свою сестру в Мюнстері, заїхав до Марбургу, та, не заставши мене дома, просидів цілий день над моїми книжками й збирався ближчого ранку продовжувати свою, тоді нелегку, подорож. Знову — вже випадково — мусіли ми засідати вночі: потяг Освальда Федоровича від'їздив, здається, о п'ятій чи о шостій годині ранку. Не варто було лягати. Дивним чином і тепер ми майже не говорили про сучасність... Востаннє побачив я Бурггардта на півдні — до Мюнхену привела його вже остання подорож. За день чи два він завітав до Авгсбургу, де я тимчасово перебував. Безпосередньо перед моїм від'їздом до Марбургу я прослухав у невеликому приватному колі невидані сторінки «Попелу імперій». Просто з цього читання відійшов на двірець та виїхав на північ. А через десять день я дістав телеграму про смерть Бурггардта. Його «каравела» понесла його в невідоме.